

İBNÜ'Z-ZÜBEYR ES-SEKAFÎ'NİN (V. 708/1308) HAYATI VE SURELERİN TERTİBİ MESELESİNE YAKLAŞIMI

Burhan ÇONKOR*

Öz

İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, İslam dünyasında önemli bir yere sahip olan Endülüs'te yetişmiş; kıraat, tefsir, hadis ve nahiv âlimidir. Aynı zamanda Mâlikî mezhebinin önde gelen fıkıh âlimleri arasında zikredilmektedir. Bu makalede, çok yönlü bir âlim olan İbnü'z-Zübeyr'in hayatı, ilmi kişiliği ve Kur'an surelerinin tertibine dair yaklaşımı ele alınmıştır. Kur'an'ın mushaflaşma süreci ve bu süreçte surelerin Kur'an'daki yerlerinin nasıl belirlendiği konusunda bugüne kadar yerleşmiş üç farklı yaklaşım söz konusudur. İbnü'z-Zübeyr'i bu konuda farklı kılan ise ilgili görüşlerin birleştirilebilir olduğunu savunmasıdır. O, bu konudaki görüşlerini ve görüşüne delil teşkil eden rivayetleri, ayet ve sureler arası münasebete dair yazdığı el-Burhân adlı eserinde zikretmiştir. Müellifin bu eseri, sureler arası münasebeti ortaya koymanın yanında, surelerin tertibinin de salt bir ictihadın ürünü olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, Sûre, Tertîb, Tenâsüb, Endülüs.

Ibn Al-Zubayr Al-Sakafi's Life and His Approach to the Arrangement of the Surahs

Abstract

Ibn al-Zubayr al-Sakafi, who grew up in Andalusia, an important place in the Islamic world, is a recitation, exegesis, hadith and nahw (grammar) scholar. He is also regarded as one of the leading scholars of the Maliki school of law. This article deals with the life and scholarly personality of Ibn al-Zubayr and his approach to the arrangement and composition of the Quran surahs. There are three different approaches to the process of the Quran becoming a book and the arrangement of the surahs. What

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Çankırı İl Müftülüğü, bconkor@hotmail.com.

makes Ibn al-Zubayr different in this regard is his view that these three approaches can be combined. He mentioned his views and the relations that constitute evidence on this issue in his "al-Burhan" that he wrote about the relations between verses and Surahs. The author's this work, in addition to revealing the relationship between surahs, also shows that the arrangement of the surahs are not just a product of ijhtihad.

Keywords: Ibn al-Zubayr al-Sakafi, Surah, Tartib (arrangement), Tanasub (Appropriateness), Andalusia.

GİRİŞ

İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi, Endülüs'te, yaşadığı döneme damga vurmuş, ders aldığı hocaları, meşhur öğrencileri ve farklı konularda yazdığı eserleriyle ilim âleminde temayüz etmiş bir âlimdir. Kıraat, hadis ve nahiv alanında çok sayıda hocadan ders almış ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Yaşadığı dönemin sıkıntılarıyla mücadele etmiş, hakkı savunma uğrunda büyük eziyetlere katlanmış ve bu süreçte birçok ilmi çalışmasını da kaybetmiştir. Elimize ulaşan eserleri içerisinde özellikle tefsir alanında yazdığı *el-Burhân* ve *Milâkü't-Te'vil* adlı eserleri, kendi alanlarında yazılmış ilk eserler arasında sayılmaktadır.

Bu makalede, İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi'nin hayatı, ilmi kişiliği, hakkındaki değerlendirmeler ve eserleri ile *el-Burhân* adlı eserinde ortaya koymuş olduğu, ayet ve surelerin tertibi meselesine yaklaşımı incelenmiştir.

A. İBNÜ'Z-ZÜBEYR ES-SEKAFİ'NİN (V.708/1308) HAYATI³⁷

1. İsmi, Nesebi, Hayatı ve Kişiliği

Asıl adı Ahmed b. İbrahim b. Zübeyr b. Muhammed b. İbrahim b. Zübeyr b. Hasen b. Huseyn b. Zübeyr b. Âsım b. Müslim b. Ka'b b. Mâlik b. Alkame b. Habbâb b. Müslim b. Adiy b. Murre b. Avf b. Sakîf'tir. Künyesi Ebû Ca'fer'dir. İlk dedesine nispetle Zübeyr olarak bilinmektedir ve en çok bu ismi kullanılmaktadır. Gırnata'da yetişmesi ve burada meşhur olması sebebiyle çoğunlukla el-Gırnâtî lakabı ile anılmaktadır.

İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi, hicri 627 veya 628 (m. 1230) yılının sonlarında Zilkade ayında Ceyyân şehrinde doğmuştur. Kurtuba'nın doğusunda ve Gırnata'nın kuzeyinde bulunan Ceyyân şehri, dönemin önemli İslam başkentlerindedir.

³⁷ Hayatı hakkındaki bilgi şu kaynaklardan özetlenmiştir: İbn Abdilmelik, Muhammed b. Muhammed, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, thk. Muhammed b. Şerif ve İhsân Abbas, Beyrut, ths. I, 231-237; İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi, *el-Burhân fi Tenâsübi Süveri'l-Kur'an*, thk. Said Fellâh, Dâru İbni'l-Cevzi, 1428, (muhakkikin girişi) s. 19-43; İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi, *el-Burhân fi Tertibi Süveri'l-Kur'an* thk. Muhammed Şa'bânî, Muhammedîye 1410/1990, (muhakkikin girişi) s. 132-146; İbnü'l-Hatib, Lisânüddin, *el-İhâta fi Ahbâri Gırnâta*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1424. I, 72-75; İbn Ferhûn, Burhaneddin İbrahim, *ed-Dîbâcu'l-Müzheb fi Ma'rîfeti A'yâni'l-Mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebunnûr, Kâhire, ty. I, 188-189; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürrerü'l-kâmine fi A'yâni'l-mi'eti's-Sâmine*, thk. Muhammed Abdulmu'd Han, Haydarâbâd, 1392. I, 96-98; Suyûtî, Celâleddin, *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebulfadl İbrâhîm, *el-Mektebetü'l-Asriyye, Lübnan*, ty. I, 291-292; *Mahlûf, Muhammed b. Muhammed, Şeceretü'n-Nûri'z-Zekîyye, fi Tabakâti'l-Mâlikiyye, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnân, 1424. I, 303-304; Ünalan, Abdülkerim, "İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi", DİA, İstanbul, 2000, XXI, 249.*

Tahsil hayatına Ceyyân'da başlayan İbnü'z-Zübeyr, şehrin düşman işgaline uğraması üzerine 643'te (1245-46) tahsiline Mâleka'da (Malaga) devam etmiştir. Bir süre, dönemin ilim ve kültür merkezi olan Sebte'de (Ceuta) yaşamış ve vefatına kadar Gırnata'da (Granada) pek çok hocadan istifade etmiştir. O, hakkı savunma konusundaki fedakârlıkları ve cesaretiyle tanınmaktadır. Bid'at ve hurafelere karşı mücadeleye etmiş, hakkın savunucusu olmuştur. Bu sebeple meliklerle arasında pek çok problem yaşamış yine de sabırlı bir şekilde hakkı söylemeye devam etmiştir. Bu yüzden zor duruma düşmüş ve hapse atılmıştır. İbnü'z-Zübeyr, Mâleka'da peygamberlik iddiasında bulunan İbrâhim el-Fezâî ile mücadele etmiş, Mâleka emîrinin İbnü'z-Zübeyr'in bütün kitaplarını ve notlarını yağmalatması sebebiyle Gırnata'ya göç etmiştir. Burada kendisine değer verilmiş, kadılık ve Ulu Câmii hatipliği görevlerinde bulunmuştur. İbnü'z-Zübeyr 8 Rebiülevvel 708'de (26 Ağustos 1308) Gırnata'da vefat etmiştir.

2. İlimi Konumu, Hocaları ve Öğrencileri

Mâlîkî mezhebinden olan İbnü'z-Zübeyr, bazı kaynaklarda mezhebin önde gelenleri arasında zikredilmiştir. Onun, Arap dili, tecvîd, fıkıh, tefsir, hadis, Kur'an ve bu alanlarla ilgili hadis rivayetleri konusunda Endülüs'te zirve şahsiyet olduğu, riyâset makamına ulaştığı da ifade edilmektedir.³⁸

İbnü'z-Zübeyr, Endülüs içinden ve dışından birçok hocadan ilim tahsil etmiş, birçok ilim dalında otorite haline gelmiştir. Onu, asrında benzersiz kılan ilmi bir konuma yerleşmiş, önemli bir şöhrete ve övgüye mazhar olmuştur.³⁹ İlim talebelerinin kendisine yöneldiği bir odak noktası haline gelmiştir.⁴⁰ Sadece Endülüs'ün değil bütün Mağrib'in Muhaddisi olduğu, sadece ilim sahipleri tarafından değil aynı zamanda bütün halk tarafından da zamanın en büyük hocası olarak kabul edildiği ifade edilmektedir.⁴¹

Tefsir alanında yazdığı ve sureler arası münasebetleri açıkladığı *el-Burhân* ile müteşâbih ve tekrar eden ayetler üzerinde durduğu *Milâkü't-Te'vîl* adlı eserleri sonraki âlimlerin müracaat kaynağı olmuştur. İbnü'z-Zübeyr *el-Burhân* adlı eserinde, bunların dışında ayrıca bir tefsirinden bahsetmiş ve değişik yerlerde bu eserine atıflarda bulunmuştur.⁴² Ancak bu eseri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.⁴³

Öğrencisi olan İbn Cüzey (v. 741/1340) onun hakkında şunları söylemektedir:

³⁸ İbn Abdilmelik, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, I, 235-236; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, I, 73; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, I, 188-189.

³⁹ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, I, 72-73.

⁴⁰ İbn Abdilmelik, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, I, 235.

⁴¹ İbn Hacer, ed-Dürerü'l-Kâmine, I, 96-97; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, I, 291-292; *Ziriklî, Hayreddin, el-A'lâm, Dâru'l-İlim li'l-Melâyin*, Beyrût, 2002, I, 86.

⁴² İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 154, 194, 204, 210, 180.

⁴³ Saîd el-Fellâh, İbnü'z-Zübeyr'in eserleri arasında *Tefsîru li Kitâbillâh* adıyla bir eser zikretmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 39.

“Kur’an ilimleri, Endülüs ve Mağrib’de şeyhimiz Üstâd Ebû Ca’fer İbnü’z-Zübeyr ile son bulmuş/zirveye ulaşmıştır. O, ömrünü Kur’an hizmetinde geçirmiş, Allahü Teâlâ ona ilimde genişlik ve güçlü bir anlayış vermiştir. Araştırmacı ve ince bir anlayışa sahiptir.”⁴⁴

Çok yönlü bir âlim ve müellif olan İbnü’z-Zübeyr’in, 400 kadar hocası olduğu zikredilmektedir.⁴⁵ Onlardan bazıları ile bizzat görüşmüş, bazılarıyla sadece mektuplaşmış ve hocaları onu görmeden kendisine icazet vermişlerdir. Zira o dönemde ilim talebi için Endülüs’ün içine ve dışına yapılan yolculuklar artmış, rivayete çok önem verilmiş, bu sebeple Endülüs’ün birçok şehrine yolculuklar yapılmıştır.⁴⁶

Başlıca hocaları arasında, İbrahim b. Muhammed Ebu İshak el-Ma’ruf bi İbni’l-Âs el-Hatîb (v.726/1326), Ebu’l-Vefîd İsmail b. Yahya el-Ezdî el-Attâr (v.?), Ebu’l-Hasan eş-Şârrî (v.649/1251), Ebu’l-Kasım en-Nahvî (v.649/1251), Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed es-Serrâc (v.?), Ebu’l-Hattâb Muhammed b. Ahmed b. Halil (v.717/1318), Sa’d b. Muhammed el-Haffâr (v.646/1249), Muhammed b. Ali b. Vehb b. Mutî İbn Dakîk el-İd (v.702/1302) ve Ebu’l-Abbâs İbn Fertûn (v.660/1261) zikredilebilir.⁴⁷

İbnü’z-Zübeyr’den pek çok kişi rivayette bulunmuştur. Bunların bir kısmı onun yaşadığı şehirden gelenler olmakla beraber, bazıları da Endülüs’ün değişik yerlerinden ve Endülüs dışından gelerek ona değer vermiş ve kendisinden ilim tahsil etmiş kimselerdir. Tefsir, kıraat, hadis, fıkıh ve Arap dili alanlarındaki hâkimiyeti nedeniyle ön plana çıkmış, telif çalışmaları yanında öğrenci yetiştirmekle de meşgul olmuştur. Ebû Hayyân el-Endelûsî (v. 745/1344), İzzeddin İbn Cemâa (v. 767/1366), İbn Cüzey (v. 741/1340) ve İbn Rummân el-Gırnâtî (v.729/1329) gibi âlimler, onun öğrencilerinden bazılarıdır.⁴⁸

3. Eserleri

İbnü’z-Zübeyr, ilgilendiği ilim dallarının birçoğunda eser telif etmiştir. Öğrencisi Ebû Hayyân el-Endelûsî, İbnü’z-Zübeyr’in, fıkıh usulü, kelam ve fıkıh konularında temel kaynak niteliğinde eserleri olduğunu zikreder. Yine kaynaklarda o, “çok eser sahibi” olarak zikredilmektedir.⁴⁹ Bütün bu bilgiler onun çok sayıda eserinin olduğunu göstermektedir. Ancak fihrist ve terâcim türü eserlere bakıldığında, eserlerinin sayısının on altından fazla zikredilmediği görülmektedir. Ortaya çıkan bu çelişkiyi, İbnü’z-Zübeyr’in yaşadığı sıkıntılardan ve bu kadar çok eseri kaybedişinden bahseden bir rivayet gidermektedir. İbnü’l-Hatîb el-Endelûsî (v. 776/1374) şöyle demektedir:

⁴⁴ İbn Cüzey, Ebû’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî, *et-Teshîl li-Ulûmi’t-Tenzîl*, thk. Abdullah el-Hâlidî, Beyrut, 1416, I, 20-21.

⁴⁵ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, I, 189.

⁴⁶ İbn Abdîmelik, *ez-Zeyl ve’t-Tekmile*, I, 235 vd.

⁴⁷ Detaylı bilgi için bkz. İbnü’z-Zübeyr, *el-Burhân*, thk. Muhammed Şa’bânî, (muhakkikin girişi) s. 132-146.

⁴⁸ Öğrencileri hakkında detaylı bilgi için bkz. İbnü’z-Zübeyr, *el-Burhân*, thk. Said Fellâh, s. 32-35.

⁴⁹ Bkz. İbn Abdîmelik, *ez-Zeyl ve’t-Tekmile*, I, 235-237; İbnü’l-Kâdî, Ebu’l-Abbâs el-Miknâsî, *Dürretü’l-Hicâl fi Esmâ’i’r-Ricâl*, thk. Muhammed el-Ahmedî, Kâhire, ty, I, 11.

“...Üstad İbnü'z-Zübeyr, zor duruma düştü, ölümle burun buruna geldi ve canını kur-tarmak için kaçtı. Onu öldürmek için evi basıldı. Hocalarından alıp kaydettiği bilgi ve kitaplara el konuldu. İşler yoluna girdikten ve Mâleka'da Emir Ebu Abdullah Nasr yönetimi ele aldıktan sonra yağmalanan kitaplarıyla birlikte geri döndü.”⁵⁰

İbnü'z-Zübeyr'in, bilinen ve kaynaklarda zikredilen başlıca eserleri şunlardır:

1. el-Burhân fî Tenâsübi Süveri'l-Kur'ân: Bu kitapta her surenin bir önceki sure ile münasebeti yanında ayetler arası irtibatlar da zikredilmiştir. Ayetler ve sureler arası münasebetin ele alındığı birçok çalışmada, İbnü'z-Zübeyr'in bu eseri, münasebet konusunda tek eser olarak gösterilmektedir.⁵¹ İbnü'z-Zübeyr bu eserini *Milâkû't-Te'vîl* adlı eserinin birçok yerinde sadece *el-Burhân* olarak kısaltarak zikretmiştir.⁵²

Kitabın isminin, bazı kaynaklarda birtakım farklılıklarla zikredildiği görülmektedir. İçeriğinde “Bâbu't-ta'rîf bi tertîbi's-süver/Surelerin Tertibinin Açıklanması” ismini taşıyan ve surelerin tertibi konusunda değerlendirmelerin yer aldığı bölüm sebebiyle bazı eserlerde *el-Burhân fî Tertîb-i Süveri'l-Kur'an* diye isimlendirilmiştir.⁵³ Eser, Muhammed Şa'bânî ve Said b. Cum'a el-Fellâh tarafından tahkikli olarak basılmıştır. Muhammed Şa'bânî de eseri *el-Burhân fî Tertîb-i Süveri'l-Kur'an* ismiyle tahkik etmiştir.⁵⁴

İbnü'z-Zübeyr bu eserde, Hz. Osman'ın imam mushafındaki sure tertibine göre, sureler arasındaki münasebeti konu almıştır. Konuya girmeden önce, surelerin tertibinin nasıl olduğuna dair bir giriş yazmıştır. O, mukaddimede şöyle der:

“Surelerin tertibi konusu üzerine yazılanların kısa olması nedeniyle zorunlu olarak ben de bu konuyu kısa tuttum. Çünkü farklı yerlerdeki ayetlerin birbiri ile irtibatına dair bazı kimselerin teşebbüsleri olmuştur ancak surelerin münasebetiyle ilgili olarak öncekilere ait yazılmış bir şey göremedim. İşte bu eser bu konuda yazılmış en açık, en geniş ve kapsamlı çalışmadır...”⁵⁵

Surelerin Tertibinin Açıklanması başlığı altında ise ayet ve sureler arası münasebetin önemine dair şu açıklamayı yapmaktadır:

“Miktarı ne kadar olursa olsun, bu konuda yapılacak iş, sureler arası tenasübe riayet etmenin, sureler arasındaki bağlantıları ve ortak noktaları dikkate almanın gerekli olduğudur.”⁵⁶

⁵⁰ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, I, 74.

⁵¹ Örnek olarak bkz. Suyûtî, Celâlüddîn, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebulfadi İbrâhîm, el-Heyetü'l-Misriyye, 1394/1974, III, 369.

⁵² Örnek olarak bkz. İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi, *Milâkû't-Te'vîl-i-Kat'i bi-Zevi'l-İlhâd ve't-Ta'tîl fî Tevcîhi'l-Müteşâbihî'l-Jafz min Âyi't-Tenzîl*, thk. Said Fellah, Beyrut, 1403/1983, I, 154-155, 316, 530, II, 801.

⁵³ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 38.

⁵⁴ Bu eserlerin künyeleri daha önce zikredilmiştir.

⁵⁵ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 77.

⁵⁶ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 79.

İbnü'z-Zübeyr'in bu eserinin, Kur'an-ı Kerim'in sureleri arasındaki münasebete dair yazılmış ve konuyu en geniş şekilde ele alan en eski eserlerden olduğu ve bu alanda yazılan eserlerin çoğunda, onun bu eserine ve görüşlerine itimat edildiği söylenmiştir. Başta Zerkeşî (v. 794/1392), Burhaneddin el-Bikâî (v. 885/1480), Suyûtî (v. 911/1505) gibi âlimler olmak üzere birçoğu onun bu eserine müracaat etmiş ve eseri görüşlerine dayanak yapmışlardır.

Suyûtî, *el-İtkân* adlı eserinde Zerkeşî'nin, İbnü'z-Zübeyr'in bu eserinden faydalandığını ifade ederken: "*Zerkeşî'nin bu görüşünü daha önceden Ebû Ca'fer İbnü'z-Zübeyr söylemiştir*"⁵⁷ diyerek dikkat çekmiştir.

İbnü'z-Zübeyr'in münasebet konusunda ilk eser yazan kişilerden olduğuna başka bir delil de konuyla ilgili eseri olan el-Bikâî'nin, tefsirinde sureler arası münasebete dair verdiği bilgilerin İbnü'z-Zübeyr'in bu eserinde verdiği bilgilerle aynı olması gösterilmiştir.⁵⁸ İbnü'z-Zübeyr'in öğrencisi olan Ebû Hayyân (v. 745/1344) da *el-Bahru'l-Muhîr* adlı eserinde sureler arası münasebete dair verdiği bilgilerde İbnü'z-Zübeyr'in ismini zikretmiş ve ondan nakillerde bulunmuştur.⁵⁹

Müellif eserine telif nedenlerini açıkladığı bir mukaddime ile başlamıştır. Burada kitabını yazma gerekçesi olarak Hz. Peygamber'in şu sözünü nakletmektedir:

*"Hiç bir peygamber yoktur ki ona, insanların imanına sebep olan mucizeler verilmiş olmasın. Bana verilen mucize ise ancak bana vahyolunan bir vahiydir. Onun için kıyamet gününde ümmeti en fazla olan peygamber ben olacağımı ümit ediyorum."*⁶⁰

Ona göre Hz. Peygamber'in Kur'an dışında çok sayıda mu'cizesi olmasına rağmen Kur'an, peygamberi özel kılan bir konuma sahiptir. Bu da Kur'an'ın i'câzından ve içerdiği delillerden kaynaklanır. İbnü'z-Zübeyr bu amaçla Kur'an'ın kendine has delilleri üzerinde düşünmüş, ayetler ve sureler arasındaki bağlantıları ve bu bağlantılardan çıkan mesajları muhataplara ulaştırmaya çalışmıştır.

Yaptığı bu çalışmanın önemi, mahiyeti ve nadir oluşu ile ilgili olarak şöyle demektedir:

"...Kitabın ayetlerini görmezden gelen kimse, kapı tokmağından gelen sesi kulağı duymayan kimse gibidir. Bu nedenle Allah Teâlâ şu sözleriyle uymaktadır: "Kur'an'ı durup düşünmüyorlar mı?"⁶¹, "Bunlar Kur'an'ı düşünmezler mi? Yoksa kalpleri kilitli midir?"⁶², "Sana indirdiğimiz bu Kitap

⁵⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 217.

⁵⁸ Yılmaz, Mehmet Faik, *Âyetler ve Süreler Arasındaki Münâsebet*, DİB. yay. Ankara, 2009, s. 53.

⁵⁹ Örnek olarak ilgili eserde Fâtihâ ve Bakara suresi ile ilgili münasebete bakılabilir. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîr*, Matbaatü's-Saâde, Mısır, 1328, I, 8 vd.

⁶⁰ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, Mısır, 1345, Fedâilu'l-Kur'an, 1; Müslim, Ebû'l-Huseyn b. Haccâc, *Sahîhu Müslim, Kâhire*, 1307, İmân, 239.

⁶¹ Nisa, 4/82.

⁶² Muhammed, 47/24.

mübarektir; ayetlerini düşünsünler, akli olanlar da öğüt alsınlar.⁶³ Bu ayetlerden alınacak çok sayıda ibret vardır.

*Kur'an'ın i'câzını ve yüceliğini anlama konusunda bu ümmetin gerek selefine gerekse halefine ait meşhur yolları vardır. Ben de Allah'ın lütfuyla Kur'an'ın irtibat yönlerini, ayet ve surelerin birbiri ile bağlantılarını düşündüm. Kur'an'ın indirilişini gösteren bu türden hayret verici alakaları imkân ölçüsünde gösterdim... Surelerin tertibine yönelik açıklamaları kısalttım. Bu konuda önceki ulemadan herhangi bir çalışma göremedim. Sadece birkaç yerde ayetlerin irtibatına dikkat çektiklerini gördüm. Bu nedenle bu çalışma konuyla ilgili en açık çalışmadır. Ancak bu konunun sınırları çok geniştir.*⁶⁴

Daha sonra bir giriş yazmış ve bu girişte, surelerin tertibi konusuna değinmiş, tertibin tevkîfi mi icthadi mi olduğuna dair ulemanın ihtilafına yer vermiştir.

Müellif esasen surenin maksadı ya da maksatları ile temel konusunu ya da surenin içerdiği farklı konuları zikretmeyi amaçlamıştır. Daha sonra sure içerisindeki konular ile bir önceki surenin konuları arasındaki ilişki üzerinde durmuş ve sonuçta sureler arasındaki münasebeti ortaya çıkarmıştır. Örnek olarak Fâtihâ suresindeki “sırât-ı müstakîm”, “nimet verilenler”, “gazaba uğrayanlar” ve “dalalette olanlar” ifadeleri verilebilir.⁶⁵ Müellif, Fâtihâ suresi ile sonraki sureler arasında bu ifadeler üzerinden bir bağ kurmuş, her surede bu ifadelerin farklı açılımlarına yer verildiğini ifade etmiştir. Müellif bu yolla, sureler arasındaki ortak içerik ilişkisini ortaya koymaya çalışmış ve mushaftaki sure sıralamasının tesadüfi olmadığını ispatlama yoluna gitmiştir.⁶⁶

Bu eser, sureler arasındaki bağlantıları ortaya koymanın yanında Kur'an-ı Kerim surelerinin hedefleri ve amaçlarının anlaşılması açısından da önem arz etmektedir. Zira ayet ve sureler arası münasebetin izah edilmesi için surelerin hedeflerinin açıklanması ve hedefler arasındaki bağlantıların ortaya konulması gerekmektedir.

2. Milâkû't-Te'vîl: Eserin ismi kaynaklarda bu şekilde zikredilmiştir. Ancak İbnü'z-Zübeyr, eserin mukaddimesinde kitabın ismini şu şekilde vermektedir: “*Milâkû't-Te'vîl'l-Kâti' bi zevi'l-İlhâdi ve't-Ta'dîl fi Tevcihi'l-Müşâbihi'l-Lafzi min âyi't-Tenzîl.*” Bundan dolayı bazı kaynaklarda eserin isminde farklılıklar görülebilmektedir.⁶⁷

⁶³ Sâd, 38/29.

⁶⁴ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 77.

⁶⁵ Fâtihâ, 1/6-7.

⁶⁶ Müellifin bu doğrultudaki değerlendirmelerine örnek olarak bkz. İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 84-86, 88, 89, 92, 94, 99, 100, 105, 106, 107, 109, 111 vb.

⁶⁷ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî Ahbâri Gırnâta*, I, 73; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcu'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yâni'l-Mezheb*, I, 189; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fî A'yâni'l-mi'eti's-Sâmine*, I, 96; *Mahlûf, Şeceretü'n-Nûri'z-Zekiyye*, I, 304.

Kur'an'ın müteşâbih ayetlerinin yorumlarını içeren bu eserde, farklı surelerde yer alan aynı veya benzer lafızlarla tekrar edilen ayetler ve bunların hikmetleri üzerinde durulmuştur. İlgili ayetler hakkında uyandırılmak istenen şüpheler giderilmeye çalışılmıştır. Kitap, Said el-Fellâh (Beyrut 1403/ 1983) ve Mahmud Kamil Ahmed (Beyrut 1985) tarafından iki cilt olarak yayımlanmıştır.⁶⁸ Âlimler, müellifin bu eserde bazı ilavelerle Ebû Ca'fer el-İskâfî'nin (v. 420/1029) "*Dürratü't-Tenzil ve Ğurratü't-Te'vil*"⁶⁹ adlı kitabını özetlediğini söylemişlerdir.⁷⁰

İbnü'z-Zübeyr, bu eserinde Ehl-i Sünnet akidesine dair önemli tespitlerde bulunmuş, aklın dindeki yerini izah etmiş ve Hâricîlerin, Kaderiyye'nin ve Mu'tezile'nin bazı görüşleri hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Bu değerlendirmelerinde nasların çarpıtıldığını ve konuyla ilgisi olmayan ayetlerin delil olarak sunulduğunu ifade ederek eleştirilerde bulunmuştur. *el-Burhân* adlı eserinde de benzer tespitler yer almaktadır.⁷¹

3. Urcüze⁷² fî Beyâni Mezhebi's-Şevziyye: Ebû Abdullah eş-Şevziyye'ye nisbet edilen tarikat hakkında yazdığı manzum bir eserdir.⁷³

4. Kitâbü'l-İ'lâm bimen Hutime bihi'l-Kutrü'l-Endelüsiyyü mine'l-a'lâm: Terâcim kitaplarında bu eserin ismi çokça zikredilmesine rağmen, içeriğine dair bilgi verilmiştir. Kitabın isminden, İbnü'z-Zübeyr'in bu eserde, son dönem Endülüs âlimlerinin hayatını anlattığı anlaşılmaktadır.⁷⁴

5. İzâhu's-Sebil fî Hadîs-i Cibrîl: İbnü'z-Zübeyr, bu eserin ismini *el-Burhân* adlı eserinde, Mâun ve Kureş sureleri arasındaki bağlantıyı açıklarken zikretmiştir.⁷⁵ Cibrîl hadisinin şerhi olduğu anlaşılan eser hakkında kaynaklarda bilgi yer almamaktadır.

6. Bernâmec⁷⁶: Bu eserle ilgili olarak Said Fellâh şunları zikretmektedir:

⁶⁸ Ünalın, "İbnü'z-Zübeyr es-Sekâfî", *DİA*, XXI, 249.

⁶⁹ Matbu nüshaları için bkz. İskâfî, Ebû Abdillâh Muhammed el-Hatib, *Dürratü't-Tenzil ve Ğurratü't-Te'vil*, Kahire, 1327/1909, Beyrut 1393/1973.

⁷⁰ Kâtip Çelebi, Hâcî Halife, *Keşfu'z-Zünûn*, İstanbul, 1941, II, 1813.

⁷¹ Detaylı bilgi için bkz. İbnü'z-Zübeyr, *Milakü't-Te'vil*, I, 398-399, 480; İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 208, 211-212.

⁷² "Recez, aruz sisteminde bir bahir adı olup eski Araplar'ın "kasid, remel, recez" diye adlandırdıkları belirli konulara tahsis edilmiş şiir nevilerinden biridir. I. (VII.) yüzyıldan sonra artık recez de dâhilî bir plana sahip bulunan kaside gibi uzun şiirler halinde nazmedilmeye başlanmış, bu yeni tip recez kasidelerine "urcûze", böyle şiirler nazmedenlere de "râciz" (reccâz) denilmiştir." Bkz. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Recez", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, 509-510.

⁷³ İbn Abdilmelik, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, I, 236; Ünalın, "İbnü'z-Zübeyr es-Sekâfî", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 249.

⁷⁴ İbn Abdilmelik, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, I, 236; İbn Hacer, *ed-Dürrerü'l-Kâmine*, I, 97; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 286; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Bedru't-Tâli' bi Mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ty, s. 34.

⁷⁵ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 219.

⁷⁶ Eserin ismi bazı kaynaklarda *Bernâmecü Rivâyâtihi* şeklinde zikredilmektedir. Bkz. İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 37; İbn Abdilmelik, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, I, 236.

“Eserde, müellifin icazet aldığı hocalarının isimleri zikredilmiştir. Bu eserin sonunda İbnü'z- Zübeyr'in şöyle dediği nakledilmektedir: “Bu yazıda ismini zikrettiğim herkes, kendisinden ilim aldığım kimselerdir. Bunlar içerisinde Ebu'l-Hasan el-Haffâr ve Üstad Ebu Ca'fer b. Halef dışındakilerin rivayet ve telif ettikleri konusunda icazetim var. Ebu'l-Hasan el-Haffâr ben Gırnata'da olmadığım bir zamanda vefat ettiği için kendisine çok okuduğum halde icazetini almam mümkün olmadı. Ebu Ca'fer b. Halef'ten hiç ayrılmadım fakat ondan da icazet alamadım.”⁷⁷

7. Ta'fika alâ Kitâbi Sîbeveyh: Bu kitabın, Sîbeveyh'in kitabı⁷⁸ üzerine yazılan bir talika olduğu söylenmiştir.⁷⁹

8. Redu'l-câhil an it'isâfî'l-mecâhil: Eser, Şevziyye⁸⁰ mezhebine reddiye ve onların gizli zararlarını ortaya çıkarmak amacıyla yazılmıştır. İbnü'z- Zübeyr'in hayatını konu edinen eserlerin çoğunda bu kitap zikredilmektedir.⁸¹

İbnü'z-Zübeyr, *Milâkû't-Te'vil* adlı eserinde de Şevziyye mezhebini zikretmiş ve onlara cevaplar vermiştir. Tefsirinde Neml suresinin ilk ayetlerinde, peygamberlerin, bütün ehl-i kiblenin ittifakıyla mutlak olarak küfürden korunduğunu ancak Şevziyye ve onların sözlerini savunan önemsiz sapık kimselerin bunun aksini iddia ettiklerini söylemektedir.⁸²

9. ez-Zamân ve'l-Mekân: Kitabın ismi pek çok eserde zikredilmektedir. Ancak bazı eserlerde bu kitapla ilgili eleştirilere yer verilmiştir.⁸³

10. Sebîlu'r-Reşad fî Fadli'l-Cihâd: Birçok kaynakta ismi geçen bu eser, cihadın önemi ve fazileti hakkındadır. Eserin, o dönemde artan Hristiyan saldırılarından Endülüs'teki İslam yurdunu korumak için Müslümanların dikkatini çekme ve cihada hazırlama konusunda müellifin birlik çağrısı olduğu söylenmiştir.⁸⁴

11. Şerhu'l-İşâre li'l-Bâcî: Müellifin bu eseri, Bâcî'nin⁸⁵ *el-İşâre* adlı eserinin şerhidir. Fıkıh usûlü hakkındadır.

⁷⁷ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 35-42.

⁷⁸ Sîbeveyh (v. 180/796), Arap dili gramerine dair zamanımıza ulaşan ilk hacimli eserin yazarı ve Basra nahiv mektebinin en önemli temsilcisidir. Arap dilinin nahvi, sarfı ve fonetiği alanında önemli bir yere sahip olan eseri *el-Kitâb*'tır. Detaylı bilgi için bkz. Özbalkıç, M. Reşit, “Sîbeveyhi”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 130-134.

⁷⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1427.

⁸⁰ Şevziyye Mezhebi, Mağrib'de bilinen ve Abdullah eş-Şevzî el-İşbîlî'ye nispet edilen Süfî gruplardan biridir. (İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 36.)

⁸¹ İbn Abdilmelik, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, I, 236; İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, I, 73.

⁸² İbnü'z-Zübeyr, *Milâkû't-Te'vil*, s. 898.

⁸³ Bkz. İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, I, 73.

⁸⁴ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 40.

⁸⁵ Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tüçibî el-Bâcî (v. 474/1081). Mâlikî mezhebinin Endülüs'teki önde gelen âlimlerindendir. Kurtuba'ya yerleşmiş ve burada eğitim görmüş olan Bâcî, edib ve muhadistir. Hadis, fıkıh, fıkıh usûlü ve cedel gibi alanlarda eserler kaleme almıştır. Endülüs'ün bazı şehirlerinde kadılık görevinde bulunmuştur. Bâcî, Meriyye'de (Almeria) 1081 yılında vefat etmiştir. (İbn Ferhûn, *ed-Dibâcu'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yânî'l-Mezheb*, I, 377-385).

12. Sılatü's-Sılati'l-Beşkûvâliyye: Eser, bazıları tarafından *Târîhu Ulemâi Endülüs/Endülüs Âlimleri Tarihi* şeklinde isimlendirilmiştir.⁸⁶ Bu eser Ebu'l-Kâsım b. Beşkûvâl'in (v. 578/1183) rivayetlerini topladığı eserdir ve *Sılatü's-Sıla* adıyla bilinmektedir.⁸⁷ Bir cildi basılmış, tahkik ve tahririni müsteşrik Lévi Provençal yapmıştır.⁸⁸

13. Mu'cemu Şuyûhihî: Eserin ismi birçok kaynakta zikredilmektedir.⁸⁹ Bu eserde hocalarının ve şeyhlerinin hayatına dair bilgiler olduğu ifade edilmiştir.⁹⁰

14. el-Maksadu'l-Vâcib: Hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız bu eserin, bazı kaynaklarda zikredildiği ve eserden nakillerde bulunduğu ifade edilmiştir.⁹¹

15. Nüzhetü'l-Besâiri ve'l-Ebsâr: Bazı kaynaklarda isim olarak zikredilmektedir.⁹²

B. SURELERİN TERTİBİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER VE İBNÜ'Z-ZÜBEYR'İN SURELERİN TERTİBİ MESELESİNE BAKIŞI

1. Surelerin Tertibi ile İlgili Görüşler

Ayet ve sureler, Hz. Peygamber'e geliş sırasına göre mushafa yerleştirilmemiştir. Kaynaklarımızda ayetlerin tertibinin tevkiî olduğu konusunda ihtilafa rastlanmazken⁹³ surelerin tertibinin tevkiîliği tartışmalıdır.⁹⁴

Bu konuda icmâ olduğu çok sayıda âlim tarafından nakledilmiştir. Yine bu icmâya delil teşkil eden rivayetler kaynaklarda zikredilmiştir.⁹⁵ Âlimlerin, ayetlerin tertibi konusuna delil olarak seçtiği bu örnekler, değişik konularla alakalı olmasına rağmen her rivayetin ortak özelliği; ayetlerin yerlerinin o dönemde tespit edilmiş olduğuna ve bunun sahabe tarafından bilindiğine vurgu yapmasıdır.

Surelerin tertibi ile ilgili olarak âlimler arasında üç farklı yaklaşımdan bahsedilebilir.

⁸⁶ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, I, 97.

⁸⁷ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 40; Kehhâle, Muhammed Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Dimeşk, 1957. I, 138.

⁸⁸ Eserin künyesi: İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, *Sılatü's-Sıla*, thk. Lévi Provençal, Ribâd, 1938.

⁸⁹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, I, 97; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1735; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 86.

⁹⁰ İbn Abdilmelik, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, I, 236.

⁹¹ Saïd Fellah, Tinbüktî'nin (v. 1036/1627), *Neylü'l-İbtihâc bi-Tabrîzi'd-Dîbâc*, adlı eserinde bu kitabın zikredildiğini söylese de biz bu bilgiye ulaşamadık. Bkz. İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 41.

⁹² İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, I, 261, 262. Eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 35-42.

⁹³ Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 4; Tâhâ Âbidin Tâhâ Hamd, *Tertibu Suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mecelletü'l-Buhus ve'd-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye, sy. 9, s. 32 vd.

⁹⁴ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Zerkeşî, *Bedreddin, el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Ebu'l-Fadl İbrâhîm, yy. 1957, I, 38, 237, 256-257; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 202 vd.; Zerkânî, *Muhammed Abdulazîm, Menâhilü'l-İrfân, Kâhire*, 1954, I, 353 vd.

⁹⁵ Ayetlerin yerlerinin, Hz. Peygamber tarafından tespit edildiğine ve dönemin Müslümanları tarafından bilindiğine dair rivayetler için bkz. Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 4, Tefsîr, 2/43; Müslim, Ferâiz, 9; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. Huseyn, *Sünen*, Tab'atu'l-Kalî, ty, Tefsîru'l-Kur'ân, 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Kâhire, 1313, IV, 218.

a. Âlimlerin çoğu surelerin tertibinin ictihâdî olduğu görüşünü benimsemiş, Hz. Peygamber'in, surelerin tertib edilmesi görevini ashabına bıraktığını, onların da bu konuda ictihâd ederek mushaftaki sıralamayı yaptıklarını söylemişlerdir.

Surelerin tertibinin ictihâdî olduğu görüşünde olan âlimlerin en önemli delilleri, imam mushafı oluşturulmadan önce Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ud ve Übey b. Ka'b gibi sahabilerin ellerindeki farklı Kur'an tertipleridir. Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'an'ı Kerim'i nüzül sırasına göre yazdığına dair bir rivayetten bahsedilmekte fakat kaynaklarımızda bu sıralamanın tam olarak nasıl olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.⁹⁶ Abdullah b. Mes'ud⁹⁷, Übey b. Ka'b⁹⁸ ve diğerlerinin mushafalarında da farklılıklar mevcuttur.⁹⁹

Sahabeye ait mushafar arasındaki farklılıklar, sure tertibinin ictihadi olduğuna delil teşkil etse de bunun resmî tertib özelliği taşımadığı ve en son yapılan tevkîfî tertipten önceki zamana ait olduğu ifade edilerek bu görüşe karşı çıkmıştır. Buna göre, yirmi üç yıllık zaman zarfında parça parça indirilen mushafın nihâi şeklinin, vahiy tamamlanmadan oluşması beklenemez.¹⁰⁰ Bu görüşe yapılan diğer bir eleştiri de, Hz. Osman mushafının tertibinden sonra bu sahabilerin, şahsî mushafarını bırakmalarıdır. Bu durum, ilgili mushafarın bağlayıcılığını da ortadan kaldırmış olmaktadır.¹⁰¹

⁹⁶ İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1398, s. 41; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 204; Öztürk, Mustafa, "Hz. Ali ve Hz. Fatıma'ya nispet edilen Mushafarın Mahiyeti", *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy, 2, 2006, s. 17.

⁹⁷ Abdullah b. Mes'ud'a nispet edilen mushaftaki sure tertibi: Bakara, Nisâ, Âl-i İmrân, A'raf, En'âm, Mâide, Yûnus, Tevbe, Nahl, Hüd, Yûsuf, İsrâ, Enbiyâ, Mü'minün, Şuarâ, Sâffât, Ahzâb, Kasas, Nûr, Enfâl, Meryem, Ankebût, Rûm, Yasin, Furkân, Hac, Ra'd, Sebe', Fâtur, İbrâhîm, Sâd, Muhammed, Kamer, Zümer, Mü'min, Zuhruf, Secde, Ahkâf, Câsiye, Duhân, Fetih, Hadid, Haşr, Fussilet, Kâf, Talâk, Hucurât, Mülk, Teğâbun, Münâfikûn, Cum'a, Saff, Cin, Nüh, Mücâdele, Mümtehine, Tahrîm, Rahmân, Necm, Zâriyât, Tûr, Kamer, Hâkka, Vâkıa, Kalem, Nâziât, Meâric, Müddessir, Müzzemmil, Mutaffîfîn, Abese, İnsân, Kıyame, Mürselât, Nebe, Tekvîr, İnfitâr, Gâşiye, A'lâ, Leyl, Fecr, Burûc, İnşikâk, Alak, Beled, Duhâ, İnşirâh, Târik, Âdiyat, Mâün, Kâria, Beyyine, Şems, Tîn, Hümeze, Fil, Kureys, Tekâsür, Kadr, Asr, Nasr, Kevser, Kâfirûn, Tebbet, İhlâs. (İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 39; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 223-224.)

⁹⁸ Übey b. Ka'b'a nispet edilen mushaftaki sure tertibi: Fâtiha, Bakara, Nisâ, Âl-i İmrân, En'âm, A'raf, Mâide, Yûnus, Enfâl, Tevbe, Hüd, Meryem, Şuarâ, Hac, Yûsuf, Kehf, Nahl, Ahzâb, Benü İsrâil, Zümer, Câsiye, Tâhâ, Enbiyâ, Nûr, Mü'minün, Mü'min, Ra'd, Kasas, Tâ Sîn Süleymân (Neml), Sâffât, Dâvûd, Sâd, Yâsîn, Hicr, Şûrâ, Rûm, Zuhruf, Hâ Mim Secde (Fussilet), İbrâhîm, Melâike (Fâtur), Fetih, Muhammed, Hadid, Zihâr (Mücâdele), Mülk, Furkân, Elif Lâm Mim Tenzilün (Secde), Nüh, Ahkâf, Kâf, Rahmân, Vâkıa, Cin, Necm, Kalem, Hâkka, Haşr, Mümtehine, Mürselât, Nebe, İnsân, Beled, Tekvîr, Nâziât, Abese, Mutaffîfîn, İnşikâk, Tîn, Alak, Hucurât, Münâfikûn, Cum'a, en-Nebiyu (Talak), Fecr, el-Mülk, Leyl, İnfitâr, Şems, Burûc, Târik, A'lâ, Gâşiye, Abese, Saff, Duhâ, İnşirâh, Kâria, Tekâsür, el-Hal', el-Hafid, Allâhümme İyyâke na'bûdü, Hümeze, Zilzâl, Âdiyat, Fil, Tîn, Kevser, Kadir, Kâfirûn, Nasr, Leheb, Kureys, İhlâs, Felâk, Nâs. (İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 40; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 222-223.)

⁹⁹ İlgili tertipler hakkında detaylı bilgi ve bu görüşü savunan âlimlerle ilgili olarak bkz. Bâkîllânî, Ebûbekir b. Tayyib, *Nuketü'l-İntisâr li Nakli'l-Kurân*, thk. Muhammed İsam el-Gudât, Beyrut, 1422, I, 278 vd.; İbn Atıyye, Abdulhak, *Mukaddimetân fi Ulûmi'l-Kurân*, Thk. Arthur Jeffry, Mısır, 1954, s. 8-16, 275 vd.; İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 79; Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 193 vd. 257 vd.; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 37 vd. 222 vd.

¹⁰⁰ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, (muhakkikin girişi), s. 48.

¹⁰¹ Subhî Sâlih, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kurân*, Beyrut, 1969, s. 71.

Enfâl ve Tevbe sureleri arasına besmele konulmaması ve bu konuda Hz. Osman ile İbn Abbas arasında geçen konuşma da bu görüşe delil olarak zikredilmektedir.¹⁰² Ancak bu delil de sadece Enfâl ve Tevbe surelerinin birleştirilmesi konusuna has olması ve ilgili rivayetin zayıflığı nedeniyle eleştirilmiştir.¹⁰³

Tertibin ictihâd olduğunu savunanların delillerinden biri de, Kur'an'ı okuma konusunda Müslümanlar arasında ihtilaflar çıktığı haberi Hz. Osman'a ulaştığında onun seçtiği bazı sahabilere mushafı çoğaltmalarını emretmiş olmasıdır.¹⁰⁴ Hz. Osman'ın bu faaliyetinin, mushafın çoğaltılması yanında surelerin tertibini de kapsadığı düşünülmüştür.¹⁰⁵ Buna göre sahabe, mushafı çoğaltma işleminden önce sureleri de yeniden tertib etmiştir. Ancak Kur'an'ın çoğaltılması, yazımında veya nazmında değil, kıraatı konusunda ortaya çıkan ihtilaflar nedeniyledir. Dolayısıyla mushafın çoğaltılması esnasında surelerin tertibinde bir düzenlemeye gidilmediği ifade edilerek bu görüş de eleştirilmiştir. İctihâd görüşünün zayıf olduğu sonucuna ulaşan bazı muhakkikler, bu görüşlere itimat edip önem vermekten sakındırma yoluna gitmişlerdir. Çünkü onlara göre bu anlayış, Kur'an'ın i'caz yönlerinden biri olan telifi hakkında şüphe oluşturmakta ve İslam düşmanlarına eleştiri kapısını açmaktadır.¹⁰⁶

b. Bazı âlimler ise surelerinin tertibinin, Hz. Peygamber tarafından tevkîfi olarak yapıldığı görüşündedirler. Buna göre sureler, Hz. Peygamber'in emri, göstermesi, yerini işaret etmesi veya çeşitli sebeplerle onun tilavetinden anladıkları şekliyle bulunduğu özel yerlerine konulmuştur.¹⁰⁷

Tertibin tevkîfliliğini savunanlar, Hz. Peygamber zamanında Kur'an surelerinin bu günkü sırasına işaret eden veya îmâda bulunan bazı rivayetleri bu görüşlerine delil olarak getirmişlerdir.¹⁰⁸ Rivayetlerin dışında, bu konuda ashabın icmâsı (Hz. Osman mushafında birleşmiş) olması da delil kabul edilmiştir. Buna göre tevkîfi olması

¹⁰² Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî'nin Yezîd b. Fârisî rivayetiyle İbn Abbas'tan naklettiğine göre İbn Abbas şöyle demiştir: "Osman'a dedim ki: *Enfâl* suresini *es-sebu't-tivâl* içine koymanıza sizi ne sevketti? *Hâlbukî o sure Mesânî* sureler içerisinde. Peki, *Berâe* suresini *es-sebu't-tivâl* içine koymanıza sizi ne sevketti? Zira o sure *Miûn* içerisinde. İkisini birleştirdiniz, aralarına besmele yazmadınız ve onları *es-sebu't-tivâl* içine koydunuz? Osman dedi ki: Hz. Peygamber'e çok sayıda ayeti olan sureler iniyordu. Ona herhangi bir vahiy geldiğinde bazı yazıcıları çağırıp şöyle diyordu: "Şu ayeti falanca surenin içine koyunuz." *Enfâl* suresi Medine de ilk inenlerdendir. *Berâe* suresi ise nüzûl zamanı olarak Kur'an'ın en son inenlerindedir. *Enfâl* suresinde bahsedilen kıssalar, *Berâe* suresinde bahsedilen kıssalara benzemektedir. Bu nedenle bu iki surenin, birbirinin parçası olduğunu sandım. Allah Rasûlü vefat etti ve bize bu surelerin aynı olup olmadığını açıklamadı. Bu nedenle ikisini birleştirdim ve aralarına besmele yazmadım ve bunları *es-sebu't-tivâl* içine koydum." (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 57; Tirmizî, *Tefsir*, 9/1.)

¹⁰³ Bu hadis değerlendirmesiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Thk, Ahmed Muhammed Şakir, *Dâru'l-Hadis, Kâhire*, 1416, I, 332 vd; Subhî Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 72-73.

¹⁰⁴ Buhârî, *Fedâilu'l-Kur'an*, 2, 3.

¹⁰⁵ İbn Atıyye, *Mukaddimetân fî Ulûmi'l-Kurân*, s. 275.

¹⁰⁶ Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. *Nahhâs, Ebu Ca'fer, en-Nâsihu ve'l-Mensûh, thk. Muhammed Abdüsselam Muhammed, Kuveyt*, 1408, s. 482; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 202 vd.

¹⁰⁷ Detaylı bilgi için bkz. *Nahhâs, en-Nâsihu ve'l-Mensûh*, s. 482; Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 258-259; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 217; *Nahhâs, en-Nâsihu ve'l-Mensûh*, s. 482.

¹⁰⁸ Buhârî, *Tib*, 39, *Fedâilu'l-Kur'an*, 6; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 107. Hz. Peygamber tarafından

için mutlaka açık bir nâs bulunması şart değildir. Bilakis bu konuda bir fiil, imâ, işaretle veya onaylama yeterlidir. Ancak bu delil de sahâbeyi bu konuda icmâ etmeye sevk eden şeyin, ümmetin tek bir söz etrafında birleşmesi ve fitneye sebep olacak şeyleri ortadan kaldırma düşüncesi olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir.¹⁰⁹

Tertibin tevkîfî oluşuna diğer bir delil ise benzer bütün surelerin bir arada tertip edilmemesidir. Kur'an-ı Kerim'de (başlangıçları, uzunluk ve kısalıkları) benzer sureler, sürekli olarak bir arada ve peş peşe sıralanmamıştır. Hâ-Mimler peş peşe tertip edilmiş olsa da Müsebbihât sureleri için bu durum söz konusu değildir. Müsebbihât sureleri arasına Mücâdele, Mümtetine ve Münâfikûn sureleri girmiştir. Ta-Sîn-Mîm diye başlayan Şuarâ ve Kasas surelerinin arasına Tâ-Sîn diye başlayan ve diğerlerinden daha kısa olan Neml suresi girmiştir.¹¹⁰ Eğer tertib icthâdî olsaydı benzer surelerin, belli bir mantık çerçevesinde sürekli olarak beraber sıralanması gerekirdi. Girişleri, uzunlukları ve kısalıkları benzer olan sureler farklı yerlerde olmazdı.¹¹¹

Tertibin tevkîfîliği konusunda başka bir delil de sureler arasındaki uyum ve bağlantılardır. Bu uyumun beşer icthâdına bağlanmasının mümkün olmayacağından hareketle, Fahreddin Râzî, İbnü'z-Zübeyr, Zerkeşi ve Bikâî gibi âlimler, ayetler ve sureler arası münasebet ve bütünlüğü ortaya çıkarmak için çaba sarf etmiş ve eserlerinde bu bağlantıları konu edinmişlerdir.¹¹²

Zerkeşi'ye göre; surelerin mushaftaki tertibinin tevkîfî olduğunu gösteren bazı deliller vardır. Bunlara; mukattaa harfleri, sure başlarının mana açısından bir önceki surenin sonuna uygun olması, surelerin lafızlarındaki vezin/ölçü ve bir surenin ayetinin/cümlesinin başka suredeki ayete/cümleye benzemesi örnek olarak gösterilebilir.¹¹³

Muasir âlimlerden Subhî Sâlih de şu sözlerle bu görüşü savunmaktadır:

"Surelerin tertibi de aynen (ayetler gibi) tevkîfidir. Bu tertip Hz. Peygamber hayatta iken biliniyordu ve bu, Kur'an'ın bütün sureleri için geçerlidir. Bunun aksini iddia edecek bir delile sahip değiliz. 'Surelerin tertibi sahâbenin icthâdî ile yapılmıştır veya bir kısmı icthâdî bir kısmı tevkîfidir.' diyen kimsenin görüşüne yer yoktur/itibar edilmez."¹¹⁴

Kur'an'ın hatim okumak üzere bölümlere ayrılmasından ve bu esnada surelerin tertibinden bahseden rivayet için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 9; Ebü Dâvud, Süleymân es-Sicistânî, *Sünen*, Kâhire, 1347, Ramazan, 9; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 83-84.

¹⁰⁹ Detaylı bilgi için bkz. İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, (muhakkikin girişi) s. 54.

¹¹⁰ "Hâ-mîm"le başlayan Mü'min, Fussilet, Şurâ, Zuhuruf, Duhân, Câsiye ve Ahkâf sureleridir. Havâmîm (hâ-mîm) veya Âlû hâ-mîm (hâ-mîmli, hâ-mîmle başlayan) ismi de verilmektedir. Allah'ı tesbihle başlayan Hadîd, Haşr, Saf, Cum'a, Tegâbûn surelerine "Müsebbihât" ismi verilmektedir. Tâ-sîn veya "Tâ-sîn-mîm"le başlayan Şuarâ, Neml, Kasas sureleri "Tavâsîn" diye de anılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Birşik, Abdülhamit, "Sûre", *DiA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 538-539.

¹¹¹ Bu konuyla ilgili bkz. İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, (muhakkikin girişi) s. 56; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 219;

¹¹² Bu konuda çalışma yapan âlimlerle ilgili olarak bkz. Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, s. 53.

¹¹³ İlgili örnekler için bkz. Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 186, 260.

¹¹⁴ Subhî Sâlih, *Mebâhis fi Ulûmî'l-Kur'an*, s. 71.

c. Âlimlerden bazıları ise bu iki görüşü birleştirmiş ve surelerin çoğunun tertibinin tevkîfî olduğunu kabul etmekle birlikte, bazı surelerin sahabenin ictihâdı ile tertib edildiğini ileri sürmüşlerdir.

Bu konudaki delilleri ise tertibin tevkîfî ve ictihâdî olması konusunda vârid olan rivayetlerin her iki görüşü de destekler nitelikte olması ve iki görüşten birini net olarak ifade etmemesidir.¹¹⁵

Bu görüşü savunan âlimler, tertibi tevkîfî veya ictihâdî olan surelerin sayıları konusunda ihtilaf etmişlerdir. İbn Atıyye'ye göre tertibi tevkîfî olan sureler; es-sebu't-tivâl, Hâ-Mîmler ve Mufassallar olarak sınırlandırılmıştır.¹¹⁶ İbnü'z-Zübeyr, tertibi tevkîfî olan surelerin sayısını çoğaltmış, Beyhakî, İbnü'l-Arabî ve Suyûtî ise Enfâl ve Berâe sureleri hariç diğerlerinin tertibinin tevkîfî olduğunu ifade etmişlerdir.¹¹⁷

2. İbnü'z-Zübeyr'in Görüşleri

İbnü'z-Zübeyr es-Sekaffî'nin, ayetlerin tertibine dair görüşü şöyledir:

*"Ayetlerin sure içindeki yerleri, Hz. Peygamber'in göstermesi ile belirlenmiştir ve bu konuda bir ihtilaf yoktur. O da bu işin yapılmasını Müslümanlara emretmiştir."*¹¹⁸

İbnü'z-Zübeyr, âlimlerin çoğunun, surelerin tertibinin sahabenin ictihâdı ile olduğunu savunduklarını ifade etmesine rağmen, kendisi bu ictihadın sıradan olmadığı kanaatindedir. Ona göre sahâbe, bu tertibi Hz. Peygamber'den öğrendikleri şekilde, bilgi ve tecrübelerine dayanarak yaptılar. Onların bu çabası peygamberden duydukları ve öğrendiklerine göre şekillenmiştir ki bu da ümmet açısından bağlayıcı olmaktadır.¹¹⁹ O, bu görüşünü desteklemek üzere, *Milâkü't-Te'vîl*¹²⁰ adlı eserinde şunları söyler:

*"En sahih kaynaklara göre surelerin tertibi tevkîfidir. Ayetlerin tertibinin tevkîfî olduğu konusunda ise zaten tartışma yoktur. Çünkü Kur'an'daki bu tertib yapılırken, nüzül tertibinin dışında (özel) bir tertip dikkate alınmıştır."*¹²¹

¹¹⁵ İlgili deliller ve bu görüşü savunan âlimler hakkında bkz. *Zerkânî, Menâhilu'l-İrfân*, I, 356.

¹¹⁶ İbn Atıyye, *Mukaddimetân fî Ulûmi'l-Kurân*, s. 276.

¹¹⁷ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 81; Zerkâşî, *el-Burhân*, I, 186, 256; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 218.

¹¹⁸ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 79.

¹¹⁹ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 79. İbnü'z-Zübeyr, bu görüşüne delil olarak, İmam Mâlik'in de surelerin tertibinin sahabenin ictihâdı ile olduğunu savunmasına rağmen şöyle söylediğini nakletmiştir: "Sahâbe, Kur'an'ı Hz. Peygamber'den duydukları şekil üzere cem ve tertip ettiler." (Bkz. İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 83.)

¹²⁰ İki cilt halinde tahkikli olarak basılmıştır. Eserin künyesi: İbnü'z-Zübeyr es-Sekaffî, *Milâkü't-Te'vîli'l-Kat'i bi-Zevi'l-İlhâd ve't-Ta'til fî Tevcihi'l-Müteşabihî'l-lafz min Âyi't-Tenzil*, thk. Said Fellah, Beyrut, 1403/1983.

¹²¹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-Te'vîl*, I, 316.

İbnü'z-Zübeyr bu ifadesiyle, şu an elimizdeki mushafta belirlenen tertibin, akli gerekçelerle izah edilemeyeceğini dolayısıyla bu tertibi sahabe bile yapmış olsa, ancak önceki bilgi ve tecrübelerine göre yapmış olduklarını ifade etmektedir. Bunun göstergesi de ayet ve sureler arası münasebetlerdir.

İbnü'z-Zübeyr, es-sebu't-tivâl, Hâ-Mîmler ve Mufassallar dışındaki surelerin tertibinin ictihâdî olduğunu söyleyen İbn Atiyye'ye reddiye olarak şöyle demektedir:

“İbn Atiyye, Kur'an'ın tertibinin bir kısmının tevkîfî bir kısmının da ictihâdî olduğunu düşündü. Ona göre; es-sebu't-tivâl, Hâ-Mîmler ve Mufassallar gibi surelerin çoğunun tertibi Hz. Peygamber zamanında biliniyordu. Bunların dışındakilerin tertibinin, peygamberden sonra ümmete bırakılmış olması mümkündür. İbn Atiyye bu kısmı çok geniş tuttu ve hiçbir sınırlama getirmedir. Rivayetlerin zahiri, onun belirlediği sayıdan daha çok surenin tertibinin tevkîfî olduğunu göstermektedir. Surelerin çok azı hakkında ihtilaf olmuştur veya olabilir.”¹²²

İbnü'z-Zübeyr, sureler arası tenâsübü ele aldığı *el-Burhân* adlı eserinde, surelerin tertibinin ilahî kaynaklı olduğunu, bu tertibin, Kur'an'ın i'câz yönlerinden biri olduğunu ispat etmeye ve sureler arası münasebeti ortaya koymaya çalışmıştır.¹²³ Onun, bu görüşüne delil olarak, bazı surelerin mushaftaki sırasına işaret eden şu rivayetleri zikrettiğini görmekteyiz.

Bunların başında Müslim'in naklettiği **“Bakara ve Âli İmrân surelerini okuyun...”**¹²⁴ rivayeti ile **“Kıyamet gününde, Kur'an-ı Kerîm ile onun buyruklarını tutup yasaklarından kaçan mü'minler ortaya getirilecekler. Kur'an'ın önünde en uzun iki sûresi, Bakara ile Âli İmrân bulunacak...”**¹²⁵ rivayeti gelmektedir.

Hz. Peygamber'in namazda es-sebu't-Tivâl ve Mufassal sureleri okuduğuna dair rivayet¹²⁶ ile İbn Mes'ûd'dan gelen bir rivayete göre o, İsrâ, Kehf, Meryem, Tâhâ ve Enbiyâ sureleri hakkında şöyle demiştir: **“Bu sureler İslam'ın ilk dönemlerinde nâzil olan (Tilâdî) sureleridir.”**¹²⁷ Surelerin mushaftaki sırasına göre zikredildiği bu rivayette, ilgili surelerin “Tilâdî” olarak ifade edilmesi, ilk ezberlenen ve kendilerinden istifade edilen sureler olması şeklinde izah edilmiş, kelimenin ‘kendisinden faydalanan şeyler’ manasında kullanıldığı ifade edilmiştir.¹²⁸ Rivayetlerde dikkat çekilen husus, surelerin mushaftaki sırasına uygun olarak zikredilmiş olmasıdır.

Buhârî'de nakledilen bir rivayete göre;

¹²² İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 81.

¹²³ Benzer görüşler için bkz. *Nahhâs, en-Nâsihu ve'l-Mensûh*, s. 482; Suyûtî, *el-İtkân*, III, 369.

¹²⁴ Müslim, *Müsâfirûn*, 252.

¹²⁵ Müslim, *Müsâfirûn*, 253.

¹²⁶ İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef, thk. Kemal Yusuf el-Hût*, Riyâd, 1409, I, 323.

¹²⁷ Buhârî, *Fedâilu'l-Kur'an*, 6.

¹²⁸ Bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Mektebetu'r-Rüşd, Riyâd ts, II, 215; *Kirmânî*, Şemseddin, *Sahîhu'l-Buhârî bi Şerhi'l-Kirmânî*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 981, XIX, 14.

"Hz. Peygamber (s.a.s) her gece yatmak üzere yatağına girdiğinde iki elini birleştirerek İhlâs, Felâk ve Nâs surelerini okur, ellerine üflerdi..."¹²⁹

Diğer bir örnek de Hz. Ömer'in tek rekâtta Fîl ve Kureyş surelerini okuduğuna dair rivayettir.¹³⁰ Bu rivayetlerde de sureler, bu günkü sıralarına uygun olarak zikredilmiştir.

İbnü'z-Zübeyr'e göre bu konuda Kur'an'ın mushaf haline getirilmesinden önce Hz. Peygamber ve sahâbeden farklı sebeplerle vârid olan ve sure tertibine işaret eden birçok örnek vardır. Buna rağmen ilgili rivayetler, surelerin tamamının tertibinin tevkîfî olduğunu söylemeyi gerektirmez. Bu nedenle âlimlerin birçoğu surelerin tertibinin sahâbenin ichtihadıyla olduğunu düşünmüşlerdir.¹³¹

İbnü'z-Zübeyr yine konuyla ilgili olarak şöyle demektedir;

"Rivayetler ve bu rivayetlerin sure tertibine dair net bilgi içerenleri, surelerin çoğunluğu hakkında vârid olmuştur. Yine bu rivayetler, Kur'an'ın tamamındaki her iki surenin birbirine önceliğine ve sonralığına dair bilgi vermez. Şüphesiz yok ki sadece iki sure bile olsa, bazı sureler sahâbenin ichtihadına bırakıldı. Bu konudaki meşhur görüş ve bu görüşün doğruluğu daha önce ifade edildi. Sonuç olarak bu rivayetler, sahâbenin ichtihadına ve onların bu konudaki ittifakına delil teşkil eder. Bu ittifakın kaynağı da onların, Kur'an'ı Hz. Peygamber'den duydukları şekliyle tertip etmiş olmalarıdır."¹³²

3. Görüşlerin Birleştirilebilirliği

İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi, surelerin çoğunun tertibinin tevkîfî olduğunu savunmasının yanında, bu üç görüşü birleştirmeye çalışmıştır. Ona göre bu üç görüş, aslında tevkîfî olduğu görüşünde birleşmektedir. Aralarında sadece lafzî bir fark söz konusudur. Bu lafzî fark ise; sahâbenin yaptığı tertibin arka planında, Hz. Peygamber'den sarîh, sözlü bir tevkîf mi yoksa onun fiillerinden çıkarılan fiilî bir tevkîf mi olduğudur.¹³³

İbnü'z-Zübeyr'e göre; eğer surelerin tertibi Hz. Peygamber'den tevkîfî olarak yapılmış olsaydı bu ilahî belirleme ve düzenlemeden sonra tartışma olmaması gerekirdi. Eğer bu tertib peygamberden sonra ümmete bırakılan bir iş olsaydı sahâbenin tamamı bu konuda bütün gayretini ortaya koyardı. Zira onlar bu konuda uzun süre bilgi sahibi olmuşlardı. Bu işin bilincinde olma ve anlama konusunda onlar güvenilirdirler. Ayetlerin nüzul sebeplerini ve kelimelerin konuldukları manaları çok iyi biliyorlardı. Onlar Kur'an'ı ancak Hz. Peygamber'den duydukları şekil üzere topladılar. Bu konuda ne söylenirse söylene, surelerin tertibi Hz. Peygamber'den alınmıştır.

¹²⁹ Buhârî, Tıb, 39.

¹³⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 314.

¹³¹ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 81.

¹³² İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 83.

¹³³ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 80.

Ashâb-ı Kirâm da ondan duyduklarına göre bu değerli bakış açılarını oluşturmuşlardır. O halde ihtilaf şudur: Bu tertib, peygamberin bizzat sözlü tevkîfî ile mi yoksa bu konuda onlara görüş belirtebilecekleri bir alan bırakacak şekilde onun fiiline isnad edilerek mi yapılmıştır? İşte ihtilafın konusu burasıdır.¹³⁴

Yukarıda da ifade edildiği gibi İbnü'z-Zübeyr'in, ictihad konusuna yaklaşımı farklıdır. Ona göre; eğer sahâbe bu tertibi, Hz. Peygamber'den duyduklarına ve öğrendiklerine göre yaptılarsa o zaman onların tercihleri söz konusu olmadığı gibi yaptıkları bu fiillerine de ictihâd denilmemesi gerekir. Bu konuda söylenmesi gereken şudur: Müslim'in Huzeyfe'den rivayetine göre o, şöyle demektedir:

“Bir gece Peygamber (s.a.s) ile birlikte namaz kıldım. Bakara suresine başladı. Ben (içimden) yüz ayeti tamamlayınca rükû' eder dedim. Sonra devam etti. Ben (içimden) bütün sureyi bir rek'atta okuyacak dedim. O yine devam etti. Ben bu sure ile rükû'a varır dedim. Sonra Nisâ suresine başladı, onu da okudu. Sonra Âl-i İmrân suresine başladı onu da okudu...”¹³⁵

Bu rivayette Peygamber Efendimiz'in namazda sureleri Kur'an'daki sıralamaya muhalif olarak okuması belki de ümmete genişlik olması ve bu büyük nimeti açıklamak içindir. Çünkü kendisinden sonra görüş belirtmek, onun çoğunlukla yaptığı fiiller dikkate alınarak yapılır. Sahâbe de bu konuda ictihad etmiş ve onun çoğunlukla okuduğu tertibe itibar etmişlerdir. Onların ictihâd alanı bu şekilde açıklanabilir.¹³⁶

İbnü'z-Zübeyr, Peygamber Efendimiz'in Kur'an'daki tertibe uygun olarak, Cuma namazının birinci rekâtında çoğunlukla Cum'a suresini, ikinci rekâtında Münâfikûn suresini okuduğunu¹³⁷ örnek vermiştir. Onun bu tercihinin de hikmetleri vardır. Zira Cuma suresi mü'minlere Cuma gününü müjdelemekte ve Cuma namazına teşvik etmekte iken, Münâfikûn suresi ise münafıkları ümitsizliğe sevk etmekte ve ayıplamaktadır. Dolayısıyla Kur'an'daki bu tertib gelişigüzel yapılmış bir iş değildi. Örneğin Kadr suresininin Alak suresinden sonra sıralanmasında kinaye yoluyla **“Doğrusu, Biz, Kuran'ı kadir gecesinde indirdik.”¹³⁸** ayetinde, Alak suresinin başındaki **“Oku!”¹³⁹** emrine işaret edilmiştir.¹⁴⁰

İbnü'z-Zübeyr, surelerin tertibinin sahâbenin ictihadı ile yapıldığını ve bu tertib yapılırken tenâsübe ve sureler arasındaki özel bağlantılara riayet edilmediğini düşünenleri eleştirmektedir. O, böyle düşünenlere şu soruyu sormaktadır: “Eğer öyleyse, bu tertib yapılırken, nüzul tertibine göre yapılmadığı kesin olduğuna göre neye göre

¹³⁴ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, ss. 79-80.

¹³⁵ Müslim, *Müsâfirûn*, 203.

¹³⁶ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, ss. 80-81.

¹³⁷ Müslim, *Cum'a*, 61.

¹³⁸ Kadr, 97/1.

¹³⁹ Alak, 96/1.

¹⁴⁰ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 81.

yapılmıştır?” Ayetlerin tertibinin, Hz. Peygamber tarafından tevkîfi olarak yapıldığından hareketle surelerin tertibinin de tesadüfi olarak yapılamayacağını düşünmektedir.¹⁴¹

Bu görüşünü bazı rivayetler ve sureler arası tenâsüb örnekleriyle delillendirmektedir. Örneğin Bakara suresi Medenî olmasına rağmen hadis-i şerifte Hz. Peygamber'in işaret etmesi ile¹⁴² surelerin önüne alınmıştır. Medenî olduğu halde Mekki surelerin önüne alınan birçok ayet ve sure vardır. O halde tertib, nüzul sırasına göre yapılmadığına göre tenâsübe ve sureler arasındaki özel bağlantılara göre yapılmıştır. Bunu anlamak için Enfâl-Berâe, Talâk-Tahrîm, Tekvîr-İnfîtâr, Duhâ-İnşirâh, Fîl-Kureys ve Felak-Nâs sureleri arasındaki bağlantılara bakılmasının yeterli olacağını söylemiştir.¹⁴³

4. Tertibin Bağlayıcılığı

Âlimlerin çoğuna göre, surelerin tertibi ister tevkîfi, ister ictihâdî isterse bir kısmı tevkîfi bir kısmı ictihâdî olsun saygı duyulması gereken bağlayıcı bir iştir. Eğer tevkîfi ise, bu tertibe saygı duyulup riayet edilmesinde ve özellikle mushaflarda yazılırken bu tertibe uyulmasında Hz. Peygamber'in sünnetine sarılma vardır. Tertibin, sahâbenin sırf kendi tercihleri neticesinde ortaya koydukları ictihâdları ile yapıldığı kabul edilirse bu durumda da sahâbenin icmâsı söz konusudur ve icmânın dinde delil olması sebebiyle bu tertib yine bağlayıcı olmaktadır. Her iki durumda da Allah'ın kitabının korunması, fitne ve fesad sebeplerinin ortadan kaldırılması söz konusudur. Eğer mushafların tertibinde İhmal/dikkatsizlik söz konusu olsaydı bu durum Kur'an'ın nazmı ve telifi konusunda uzun yıllar sürecek ihtilaflara yol açardı. Oysa Kur'an'ın cem ve tertibi de onun i'câzının göstergelerindendir.¹⁴⁴

Ayetlerin tertibine tilavet esnasında uyulması zorunludur. Zira bu tertibin tevkîfi olduğu konusunda tereddüt olmadığı daha önce söylenmişti. Tilavet esnasında surelerin tertibine uyulması ise mendup olarak görülmüş ve bu görüşe daha önce zikrettiğimiz Müslim rivayeti delil olarak getirilmiştir.¹⁴⁵ Bu rivayette Hz. Peygamber (s.a.s), bir namaz esnasında mushaftaki sırasına muhalif olarak önce Bakara suresini, sonra Nisâ suresini sonra da Âl-i İmrân suresini okumuştur.¹⁴⁶

İbnü'z-Zübeyr'e göre Peygamber Efendimiz'in namazda sureleri Kur'an'daki sıralamaya muhalif olarak okuması, kıraatte tertibe uyma konusunda ümmete kolay-

¹⁴¹ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 81.

¹⁴² Müslim, *Müsâfirün*, 253.

¹⁴³ İlgili yerler için bkz. İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, ss. 103-108, 189-190, 203, 209-211, 218, 224.

¹⁴⁴ *Nahhâs, en-Nâsihu ve'l-Mensûh*, s. 482. Ayrıca bkz. İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, (muhakkikin girişi), s. 61-64.

¹⁴⁵ Bkz. Nevevî, Yahyâ b. Şeref, et- *Tibyân fî Âdâbı Hameleti'l-Kur'ân*, Dâru'l-Minhâc, Beyrût, 1432, ss. 116-118; İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 80.

¹⁴⁶ Müslim, *Müsâfirün*, 203; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 324.

lık olması ve bu büyük nimeti açıklamak içindir. Çünkü kendisinden sonra görüş belirtmek, onun çoğunlukla yaptığı fiiller dikkate alınarak yapılır. Sahâbe de bu konuda ictihad etmiş ve onun çoğunlukla okuduğu tertibe itibar etmişlerdir.¹⁴⁷

Bir başka tartışma konusu da Kur'an tefsiri yapılırken ilgili sure tertibi (mushaf tertibi) dışına çıkılıp çıkılmayacağı, sure tertibinin tefsir konusunda bağlayıcı olup olmadığıdır. Surelerin bilinen sırasının dışında, özellikle nüzul sırası dikkate alınarak tefsir edilmesi öncelikle Batılı araştırmacılar tarafından XIX. yy. başlarında ortaya konulmuştur. İslam dünyasında önceleri bu tür çalışmalara temkinli yaklaşılmış hatta karşı çıkmıştır. Ancak mushaf tertibine göre yapılan tefsir çalışmalarında, çoğunlukla ayet ve surelerin indiği zamanın ve nüzul sırasının dikkate alınmamasının, Kur'an'ın ifade ettiği mananın tam olarak anlaşılması konusunda yetersiz kaldığının düşünülmesi, özellikle son dönemlerde nüzul sırasına göre tefsirlerin yazılmasına sebep teşkil etmiştir. Bunun sonucu olarak günümüzde, surelerin konuları dikkate alınarak yazılan konulu tefsirler ile nüzul sırasına göre yazılan tefsirler İslam dünyasında da görülmeye başlamıştır.¹⁴⁸

SONUÇ

Kur'an'ın mushaf haline getirilmesi esnasında surelerin tertib edilmesini, sahâbe tarafından acil ve gelişigüzel yapılmış bir ictihadın ürünü olarak değerlendirmek doğru olmadığı gibi bu bakış açısı, sahabenin yıllar boyu edindikleri tecrübelerini ve Hz. Peygamber'in uygulamalarını görmezden gelmek anlamına gelir. İbnü'z-Zübeyr'in de ifade ettiği gibi, tertibin ictihadi oluşu, sahâbe eliyle yapılmış olmasındandır. Gerçekte bu faaliyet, onların Hz. Peygamber'den duydukları, gördükleri, edindikleri tecrübe neticesinde gerçekleşmiştir.

İbnü'z-Zübeyr'in ortaya koyduğu üzere, tertibin ictihâdî oluşu, her şeyden bağımsız bir ictihad olarak değil, Hz. Peygamber'den sözlü, fiili veya ima yoluyla edinilen bilgiler neticesinde ortaya çıkmış bir ictihad olarak düşünüldüğünde, ilgili görüşleri birleştirmek mümkün olabilir. Onun gibi birçok âlimin dile getirdiği üzere; sureler arası münasebet ve bağlantılar da ictihad meselesine bu şekilde bakmayı zorunlu kılmaktadır. Başka bir deyişle bu âlimlere göre, sureler arasında var olan ve Kur'an'ın i'câzına delalet eden bu türden bağlantılar, tertibin tevkîfî oluşunun sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁴⁷ İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân*, s. 80. Benzer değerlendirmeler için bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, I, 228-229.

¹⁴⁸ Bu konuda detaylı bilgi, görüş ve değerlendirmeler için şu çalışmalara bakılabilir. Okumuş, Mesut, "Kur'an-ı Kerim'in Kronolojik Okunuşunun Muhasebesi", I. Kur'an Sempozyumu, *İslami İlimler Dergisi* yay, Çorum, 2007, s. 91 vd.; Polat, Fethi Ahmet, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'an'a Yaklaşımlar*, İz yay, İstanbul, 2008, s. 157 vd.; Gözeler, Esra, "Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesine Batılı Yaklaşımlar", *AÜİF Dergisi*, 2010, cilt: LI, s. 299 vd.; Kurt, Yaşar, "Kur'an'ın Nüzül Süreci Ve Nüzül Sırasını Esas Alan Tefsir Üzerine", *OMÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, sy, 33, s. 28 vd.

Ayetlerin tertibinin tevkîfi oluşu konusunda görüş birliği olması sebebiyle, tilavet esnasında bu tertibin bağlayıcılığı açıktır. Surelerin tertibinde ise Hz. Peygamber'in zaman zaman farklı uygulamaları olsa da sahabe, onun çoğunlukla uyduğu tertibe itibar etmişlerdir. Bu nedenle, tilavet esnasında surelerin, mushaftaki tertibine göre okunması, Hz. Peygamber'in sünnetine sarılma ve fitneye sebep olmama açılarından tercih edilmelidir.

Kaynakça

- » Bâkîllânî, Ebubekir b. Tayyib, *Nüketü'l-İntisâr li Nakli'l-Kurân*, thk. Muhammed İsâm el-Gudât, Beyrut, 1422.
- » Birişik, Abdülhamit, "Sûre", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 538-539.
- » Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *Sahîhu'l-Buhârî*, Mısır, 1345.
- » Ebû Dâvud, Süleymân es-Sicistânî, *Sünen*, Kâhire, 1347.
- » Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelûsî, *el-Bahrü'l-Muhît*, Matbaatü's-Saâde, Mısır, 1328.
- » İbn Atiyye, Abdulhak, *Mukaddimetân fi Ulûmi'l-Kurân*, thk. Arthur Jeffrey, Mısır, 1954.
- » İbn Abdîmelik, Muhammed b. Muhammed, *ez-Zeyl ve't-Tekmile*, thk. Muhammed b. Şerife ve İhsân Abbas, Beyrut, ty.
- » İbn Battâl, Ebu'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdîmelik, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, ty.
- » İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed el-Kelbî el-Girnâtî, *et-Teshîl li-Ulûmi't-Tenzîl*, thk. Abdullah el-Hâlidî, Beyrut, 1416.
- » İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Riyâd, 1409.
- » İbn Ferhûn, Burhaneddin İbrahim, *ed-Dîbâcu'l-Müzheb fi Ma'rifeti A'yâni'l-Mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebunnûr, Kâhire, ty.
- » İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi A'yâni'l-mi'eti's-Sâmine*, thk. Muhammed Abdulmuîd Han, Haydarâbâd, 1392.
- » İbn Hanbel, Ebû Abdîllah Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, Kâhire, 1313.
- » _____, *Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 1416.
- » İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin, *el-İhâta fi Ahbâri Gırnâta*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1424.
- » İbnü'l-Kâdî, Ahmed b. Muammed, *Dürretü'l-Hicâl fi Esmâi'r-Ricâl*, thk. Muhammed el-Ahmedî, Kâhire, ty, I, 11.
- » İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1398.
- » İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, *el-Burhân fi Tenâsübi Süveri'l-Kur'an*, thk. Said Fellâh, Dâru İbni'l-Cevzî, 1428.
- » _____, *el-Burhân fi Tertibi Süveri'l-Kurân* thk. Muhammed Şa'bânî, Muhammediye, 1410/1990.
- » _____, *Milâkü't-Te'vîl*, Thk. Said Fellâh, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, 1983.
- » Kâtip Çelebi, Hâci Halîfe, *Keşfu'z-Zûnûn*, İstanbul, 1941.
- » Kehhâle, Muhammed Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Dimeşk, 1957.
- » Kirmânî, Şemseddin, *Sahîhu'l-Buhârî bi Şerhi'l-Kirmânî*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 981, XIX/14.
- » Mahlûf, Muhammed b. Muhammed, *Şeceretü'n-Nûru'z-Zekiyye fi Tabakâti'l-Mâlikiyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnân, 1424.
- » Müslim, Ebû'l-Huseyn b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, Kâhire, 1307.
- » Nahhâs, Ebu Ca'fer, *en-Nâsihu ve'l-Mensûh*, thk. Muhammed Abdüsselam Muhammed, Kuveyt, 1408.
- » Nevevî, Yahyâ b. Şeref, *et-Tibyân fi Âdâbi Hameleti'l-Kur'an*, Dâru'l-Minhâc, Beyrût, 1432.
- » Subhi Sâlih, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut, 1969.
- » Suyûtî, Celâleddin, *el-İtkân fi Ulumi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebulfadl İbrâhîm, el-Heyetü'l-Misriyye, 1394/1974.
- » _____, *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l-İlmiyyin ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebulfadl İbrâhîm, el-Mektebetü'l-Asriyye, Lübnan, ty.

-
- » Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Bedru't-Tâli' bi Mehâsini men ba'de'l- karni's-sâbi'*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ty.
 - » Tâhâ Âbidin Tâhâ Hamd, *Tertîbu Suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mecelletü'l-Buhus ve'd-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye, sy, 9, s. 21-94.
 - » Tinbüktî, Ahmed Bâbâ, *Neylü'l-İbtihâc bi-Tatrîzi'd-Dîbâc*, Mısır, 1371.
 - » Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. Huseyn, *Sünen*, Tab'atu'l-Kalî, ty.
 - » Topuzoğlu, Tefvik Rüştü, "Recez", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, 509-510.
 - » Özbalkıç, M. Reşit, "Sibeveyhi", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 130-134.
 - » Öztürk, Mustafa, "Hz. Ali ve Hz. Fatima'ya nispet edilen Mushafların Mahiyeti", *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy, 2, 2006, s. 15-37.
 - » Ünalın, Abdülkerim, "İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 249.
 - » Zerkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilu'l-İrfân*, Kâhire, 1954.
 - » Zerküşî, Bedreddin, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Ebu'l-Fadl İbrâhîm, yy. 1957.
 - » Zirikî, Hayreddin, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 2002.